

De ontwikkeling van de godsdienstigheid in Hoorn in de loop de eeuwen

Denkvragen voor eigen verdieping

met ter inleiding de voornaamste tijdsfeiten uit de geschiedenis van de West-Friese hoofdstad

Gerard Weel

1. Prehistorie (tot 800 n. Chr.):

West-Friesland was eerst een soort waddegebied, maar er waren zandruggen en met bomen begroeide hoogten, 'wouden', waar men ('s zomers) schapen en koeien (?) kon weiden. Volgens de overlevering vervoerden de nog niet sedentaire Batav(ier)en zich over het diepere water met uitgeholde boomstammen tot diep in het veengebied. 'Betuwe' komt misschien van 'Bataven'. 'Gaelic' (Keltisch) van 'Gallië'. De Zuiderzee reikte tot over het Friezengebied. Tacitus spreekt in 98 n. Chr. van 'voorKelten'. De heilige eik van Donar stond in een geheimzinnig bos (woud) waarin jaarlijks een mensenoffer werd gebracht, teken van onderwerping. In ong. 550 n. Chr. werd door de Franken Clovis op het schild geheven maar hij liet zich (nog) niet dopen omdat hij dan zijn voorouders zou verloochenen. Karel de Grote (768-814) voelde zich geestelijk op de lijn van de invloedrijke Augustinus (v. Hippo) en bracht zijn Franken, Friezen en Saksen tot een christelijk feodaal samenlevingssysteem met bisschoppen, graven, kloosters en later stadsbesturen. Keltenkloosters in Ierland en Schotland. Aartsbisschop in Utrecht. Willibrordus (685-739) onder invloed van romeinsgezinde Wilfried, benedictijn van York. Bonifatius in Duitsland, Werenfridus (ong. 760 n. Chr.) in West-Friesland. Bekeerlingen kregen beeldjes van heiligenbotjes. Uit Rome. Heilige plekken omgezet in kapelletjes, soms een kruisbeeld op een boom (eik of linde). Springprocessie in Echternach. Radboud (ong. 700 n. Chr.) vond dat hij eerste rechten had op ons gebied en bestreed nieuwkomers.

Was de heilige eik van Donar angst, religieuze verering, vroomheid of vóórchristelijk (bij)geloof? Is alles van vóór Willibrord verfoeilijk (zoals mensenoffers aan een godin Mede(in)e of aan Donar)? Omzetting van boom tot kapel (met botjes en beeldjes) op dezelfde plaats als de vroegere eik in een woud: is dat vooruitgang in beschaving? Van heidendom naar christelijk geloof? Had Clovis (466-511) gelijk met zijn trouw aan zijn voorvaderen? Had Radboud (679-719) gelijk met zijn voorvaderlijk eerstgeboorterecht? Bekeerden de Batavieren zich echt onder Karel de Grote, Willibrord en Werenfridus, of was het alleen aanpassing aan nieuwe machthebbers? Is moderne natuurbeleving bij sommigen ook religieus? Zijn de bekeringsverhalen betrouwbaar of door christenen bedacht en gekleurd? Gingen en gaan wijzelf geestelijk ook mee met de tijdsomstandigheden?

2. Omringdijk (800-1300 n. Chr.):

De dijk was, zegt men, in ongeveer in 1300 n. Chr. klaar; er moet meerdere eeuwen aan gebouwd zijn. Waren er huizen (boerderijen in poldertjes) op het platteland al rond het jaar 1000? Begin van Hoorn in de dertiende eeuw: uitwatering van het riviertje De Gouw in de Zuiderzee en daardoor contact met de Hanze-zeevaart. Men had vóór de grote omringdijk al kleinere 'polderstukken' omdijkt en maakte daar gebruik van. De boeren van de percelen werden verplicht zich in te schakelen. Kastelen waren burchten met begin van rechtspraak en gevangnissen.

Hadden de graven Willem II (1228-1256) en Floris V (1254-1296) in hun veroveringsdrift tegen Hoogwoud eigenlijk gelijk wegens meer 'beschaving'? Zijn devotiekapellen op 'heilige' plaatsen meer waard voor eerlijke godsdienstigheid dan parochiekerkjes of andersom? Gaat beschaving, scholing en sociale ordening samen met kerk(jes)stichting? Kwam er toen al verschil tussen kerk (parochie) en geloof? Bevorderden de graven van Holland de cultivering?

3. Opkomende handel via haven en Hanze (1300-1400 n. Chr.):

Burchten of kastelen en boerenwoningen langs de omtrek van de Omringdijk. Volgens Velius (1572-1630) brachten in 1316 drie Hamburgse bier- en stoffenhandelaars 'veertien noodhelpers' naar Hoorn, o.a. Cyriacus (martelaar in Rome rond 300 n. Chr.). Vissers en boeren hadden er een eerste Cyriacuskerkje buitendijks van hout (1323). Dat werd noodgedwongen vervangen door de 'Grote Kerk' op het Kerkplein in 1369 (in 1572 hervormd, verbrand in 1838 en 1878, nu winkel en verhuur). Hoorn kreeg stadsrechten in 1356, de kaasmarkt is van 1389.

De noodhelpers (tegen de pest van 13de eeuw?) waren: Cyriacus, Acasius, Aegidius, Barbara, Blasius, Catharina, Christoffel, Dionysius, (H)erasmus, Eustacius, Georgius, Margaretha, Pantaleon, Vitus (soms vervangen door: Rochus, Leonardus, Nicolaas, Magnus, Maria).

Was toen bijna al 'het geestelijke' gebonden aan heiligenverering? Uit angst? Of uit behoefte aan patronage=bescherming, jaarfeesten, Antonius (later) bij verloren voorwerpen enz.? Werkt het of is het bijgeloof? Voor minder ontwikkelden? Echte vroomheid? Godsdienstigheid? Erasmus en Luther vonden het maar niets. Werd Hoorn een bedevaartsoord-toevluchtsoord? Was het oorspronkelijke Gheesthuis (=gastenhuis) een opvanghuis voor zwervenden, pelgrims en zieken? Zou het latere beeld van Maria van Hoorn in onze tijd terug moeten/kunnen naar de Noorderkerk (waar het ooit stond) in verband met de vrouwenemancipatie en de ook bij protestanten opkomende Mariaverering?

4. Kerken en Kloosters (1400-1500 n. Chr.):

In de vijftiende eeuw kwamen er twee kerken bij in Hoorn. De Maria-pelgrimskerk aan het Kleine Noord (1426, ook Vrouwekerk of Noorderkerk genaamd) en de Antoni(u)skerk aan het Grote Oost (in 1450, ook: Oosterkerk genoemd). Het onlangs opgespoorde Maria-van-Hoorn-beeld stond dus lange tijd in de eerste en was eigenlijk bedoeld voor Friesland maar tegenwind dreef het vervoerschip ervan over de Zuiderzee naar Hoorn waar een zekere zieke, Claes (de) Molenaer, en zijn vrome vrouw het in hun verbeelding boven het huis van hun burens (Claes Doedensz. en echtg.) zagen zweven aan het Kleine Noord. Ze vonden dat Doedensz. het moest kopen en van zijn huis een kapel ervoor moest maken, maar hij weigerde en stierf, terwijl de molenaar genas. Die zag het gedroomde beeld kort daarna in de haven op het schip dat de haven niet uitkwam en vertelde dat aan de weduwe Doedensz. Die werd bang dat ook zij zou sterven en ging op het voorstel in. Zo begon, schrijft Velius, de devotiekerk van Maria van Hoorn, waar tot de Hervorming in 1572 duizenden pelgrims op af kwamen. Het beeld staat nu in het Westfries Museum. In het Stiltecentrum van de tegenwoordige Koepelkerk aan het Grote Noord staat, omringd door brandende kaarsen, een ander Mariabeeld (een pietà) dat lange tijd als vervanging heeft gediend. De tweedeijkerk van Hoorn staat vanaf 1450 aan het Grote Oost: de Antoni(u)skerk, speciaal bedoeld voor Hoornse zeevarenden en vissers. Als men zich later inschreef voor een zeereis van de VOC, zoals met schipper Bontekoe, kon men daar bidden om voorspoed en behouden thuiskomst. Antonius Abt 'met het varken' (251-356 n. Chr.) was patroon van de veehouders en slagers, Antonius van Padua (1195-1231) van de vissers en schepelingen, heilig verklaard in 1232.

Er ontstonden rond het begin van de vijftiende eeuw binnen de stadsmuren van Hoorn zeven kloosters voor vrouwen en twee voor mannen. En buiten de stad: één voor vrouwen (Bethlehem) in Zwaag en één voor mannen (Nieuwlicht) in Blokker (Koewijzend). De meeste 'zusters' (eigenlijk 'leken') waren 'Franciscanessen-terciairen (derde ordelingen) volgens de regel van St. Augustinus en leefden in de geest van de Moderne Devotie van Geert Groote (1340-1384) en de 'broeders en zusters van het gemeene leven'. De mannelijke kloosterlingen waren de Hieronymieten (=Broeders van Goeden Wille) aan de Nieuwsteeg (1385-1429) en daarna de Broeders van het St. Pietersdal (later Kruisbroeders) van 1457 tot 1572. De zeven zusterskloosters waren: Caecilia (Nieuwsteeg, 1402), Catharina (Gouw-Muntstraat 1400), Geertruid (Gouw-Wisselstaat 1404), Agnieten

(Peperstraat-Gravenstraat 1385), Clara (Kl. Noord 1467), Magdalena (Grote Oost 1464-1550) en Maria (Achterstraat 1408). Bij de Alteratie van Hoorn in 1572 kregen alle kloosters een andere bestemming. Nieuwlicht (1388-1573) werd afgebroken. Kloosters bezaten uit de erfenis van de ingetreden of uit schenking veel land in eigendom.

Wat was de achtergrond van het tot stand komen van deze vele kloosters in Hoorn (en elders, bv. in Alkmaar)? Was er een praktische doelstelling, bv.: sociale hulp, ziekenzorg, bierbrouwen, wasserij, rijkenzorg, ouderenzorg, bidden voor overledenen, veiligheid voor plattelandsmeisjes, opvang van weeskinderen, erfenisverdeling, zielsverzekering? Of ging het om echt zoeken en offeren en bidden op weg naar God? Reactie op de pest? Boete doen? Wachten op de hemel (of de duivel)? Economische neergang op het platteland? Hoorn groeide in de vijftiende eeuw van 3500 naar 7000 inwoners. Hebben 'beschouwende (= contemplatieve) kloosters ook zin of zijn die nutteloos?

5. Hervorming en kerksoorten (1500-1600 n. Chr.)

In Holland en West-Friesland heette protestantisme eerst meestal lutherije, daarna calvinisme. Daarin tekent zich ook enigszins het verschil af tussen geloof (Luther) en kerk (Calvijn). Vóór de alteratie van de jaren zeventig van de zestiende eeuw waren de Dopersen of Wederdopers (Anabaptisten) al in Amsterdam rond 1540 de eersten die zich manifesteerden als revolutionairen tegen 'Keizer' en 'Kerk', maar ze gingen ten onder in Münster. Menno Simonsz. (1496-1561) vormde de overgeblevenen om tot vredelievende mennisten: de Doopsgezinden (tegenwoordig in Hoorn samen met de Remonstranten de Do-Re-gemeente in het Foreestenhuis). Geen kinderdoop maar persoonlijke geloofsbelijdenis. Door de dominantie van de Calvinisten kwamen de Mennisten eerst terecht in een schuilkerk, zoals de katholieken. De Remonstranten (tegenover Maurits' Contraremonstranten) hadden eerst een eigen schuilkerk evenals de Lutheranen. In Hoorn werden er niet -zoals in Alkmaar- oude kerken gesloopt. De drie grotere kerken werden in 1572 overgedragen aan de calvinistische hervormden (toen nog gereformeerden genoemd). De oud-pastoor van de Oosterkerk, Clement Maertensz., werd de eerste dominee van de Grote Kerk op het Kerkplein; eerste preek op 5 juli 1572. Maar al vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw werkten er Jezuiten en Franciscanen in Hoorn vanuit hun schuilkerken aan een hersteld katholiek geloofsleven.

Werd er voortaan meer (of voor het eerst) bijbel gelezen door de West-Friezen? In Hoorn? Of meer eigen wijsheid? De meeste Horinezen bleven katholiek en kerkten in een van de schuilkerken. Kregen de Geuzen vanuit Enkhuizen de macht in handen ook op geestelijk gebied? Zat daar ook geloof achter? Er werden al spoedig niet-calvinistische afsplitsingen en schuilkerken toegelaten. Waarom? Uit oecumenische overtuiging of uit zakelijk belang (zoals recognitiegeld)? Of was er al gauw meer gevoel voor scheiding van kerk en staat? Is één kerk beter dan meerdere richtingen (Joh. 17, 21)? Is oecumene alleen verdraagzaamheid? Blijft hervorming nodig? Was het concilie van Trente (rond 1550) te laat om Luther vóór te zijn? Was en is Enkhuizen godsdienstiger (= inwendig geloviger) dan Hoorn?

6. De gouden (?) eeuw in Hoorn (1600-1700 n. Chr.)

Rijkdom en welvaart: vanuit de haven, de VOC en de WIC. Scheepsbouw. Maar ook uitbuiting van ondergeschikten. Gouden Eeuw -Velius 1572-1630 was al kritisch!- is misschien geen juiste term. J. P. Coen en de VOC: om trots op te zijn of om je voor te schamen. Rampjaar 1672, ook in Hoorn een omslag? Schuilkerken toegestaan op basis van afdrachten aan de gemeente Hoorn: Rooms en (o. l. v. S.J. en O.F.M.), Lutheranen, Doopsgezinden (=Mennisten), Remonstranten, Joden (Synagoge is van 1780, maar ze waren er al zeker een eeuw eerder). Ook 'seculiere' pastoors hadden schuilkerken. Economische achteruitgang in de tweede helft van de eeuw. Tachtigjarige oorlog 1568-1648, Vrede

van Münster bracht geen vrede voor Holland. Contraremonstranten (Calvinisten) tegen Arminianen (=Rekkelijken zoals Remonstranten). Militaire macht bij de Oranjes tegenover de republiek met Van Oldenbarneveldt.

Wereldse welvaart altijd tijdelijk? Leert nood bidden? Zijn rijke kerken een belemmering voor echte godsdienstigheid? Draagt kunst bij aan geloof (Barok)? Is kerkgebondenheid een gevaar voor het geestelijk leven of een voorwaarde? Zijn kunstenaars over het algemeen geloviger dan kooplui? Armen geloviger dan rijken? Vondel had familie in Hoorn, vandaar zijn gedicht. Was die katholiek?

7. De standen: deftige burgerij en geestelijken tegenover ondergeschikten (1700-1800 n. Chr.)

Regenten en welvarenden maakten ook in Hoorn de dienst uit. Die waren meestal vrijzinnig hervormd en van wat meer ontwikkelde familie-afkomst. Franse invloed. Onderlinge contacten tussen kerkgenootschappen waren ongepast tot de Verlichting doorbrak. Dominees en priesters werden vereerd in eigen kring. Geestelijken boven leken. Maar soms ook kerkenraad boven dominees. Tot sommigen geïnteresseerd raakten in de Verlichting en de uit Frankrijk overwaaiende Revolutie-ideeën. Beginnende interesse voor Joden en Moslims. Ook in Hoorn: Patriotten (Bataven) tegenover Prinsgezinden (Orangisten). Er kwam belangstelling en inzet voor de volksoontwikkeling o.a. door 't Nut'. 'Geloof' werd sterk geassocieerd met geweten, fatsoen en gedrag. 'Jantje zag eens pruimen hangen...' (Hieronymus van Alphen, 1782). Hoe het hoort... Napoleon: 'Godsdienst is nuttig voor de orde en de moraal. Een samenleving zonder religie is als een schip zonder kompas'. Voltaire (1694-1778): *Écrasez l'infâme!*: Roei de onbeschaamde uit! Dit was de reactie van een rationalist op kerk en (bij)geloof. Tegenover de verstandsrichting (de Verlichting) kondigde zich met Rousseau (1712-1778) de Romantiek aan: geloof is een gevoelskwesitie. Wetenschap maakt niet gelukkig. Men vond theologische geloofstwisten vaak onbeschaafd omdat het om de eigen beleving moest gaan. Ook nu nog vertegenwoordigt in Hoorn b.v. de Pinksterbeweging het gevoelsgeloof. Rationele theologie tegenover emotionele beleving.

Heeft godsdienstigheid weinig met theologie en dogmatiek te maken? Meer met moraal en fatsoen? Heeft God de standen gewild? Was de 'Verlichting' een uitzuivering of een bedreiging van de godsdienstigheid? En de opkomende Romantiek: bevorderlijk voor 'geloof' of onkritisch-meeslepend? Heeft het rationalisme meer kans in de toekomst dan de romantiek? Is theologie wel echte wetenschap? Is alle geloof bijgeloof? Is godsdienstigheid alleen een gevoelszaak waarover niet te twisten valt? Is zingen een vorm van bidden? Zijn koorleden godsdienstiger dan leraren? Is zingen (in een kerkkoor) zelfs dubbel bidden? Is godsdienstigheid denken of ervaren?

8. Verhouding Kerk en Staat: het openbare leven en de geloofskringen (1800-1900 n. Chr.)

Koning Willem I wilde één overkoepelend kerkgenootschap: Nederduits Hervormd. De andere richtingen ondergeschikt: 'algemeen' (nationaal) tegenover 'bijzonder'. Nationalisme boven verdeeldheid. In Hoorn domineerde deze vrijzinnigheid in de drie grote kerkgebouwen. Eigen geloofsbeleving hoorde bij het privéleven in besloten kring. De gewone bevolking was arm en werd uitgebuit. Zware arbeid, weinig loon. Langzaam kwam daardoor het socialisme op, tegen de gevestigde orde. En de 'verzuiling', tegen de algemeenheid. 'In het isolement ligt onze kracht' vonden veel godsdienstigen. Herstel van de bisschoppelijke hiërarchie bij de Rooms-Katholieken (1853). Afscheiding (1838) bij de Hervormden loopt in Hoorn uit op de Synodaal Gereformeerden in de Achterstraat (1890). Groeiende onkerkelijkheid, vooral bij de Hervormden in heel Noord-Holland. Grote Kerk tweemaal afgebrand (1838 + 1878). Industrialisatie. Vandaar -als reactie- in Hoorn het meer orthodoxe Evangelisatielokaal aan het Nieuwland. Meer democratie: Thorbecke's Grondwet van 1854: je eigen gang mogen gaan, in eigen kring. Toenemende sociale zorg in school en

ziekenverzorging. Eigen kerkhof voor R.-K.? Synagoge 1780-1948. Algemene ('Hoornse') en katholieke ('Onze') krant.

Was er 'afnemend geloof' of meer privatisering? 'Je moet toch ergens bijhoren?' Nationalisme tegenover manifestaties van verzuilingsgroepen, zou u eraan meedoen? Groepseenkennigheid: kortzichtig? Verdraagzaamheid: verplicht? Elkaar ontwijken of bestrijden? Hoort verdediging van de leer in de kerk en de school maar gaat het thuis bij katholieken meer om gevoelsverdieping (devoties?) en gewetensonderzoek? En bij protestanten: orgelspel en bijbellezen? Hoe volwassener hoe ongeloviger of andersom?

9. Twee oorlogen en de Verzuiling. Grote en kleine gezinnen. Uiteenvallen en oecumene (1900-2000 n. Chr.)

Verschil Eerste (1914-1918) en Tweede (1940-1945) Wereldoorlog. Verschil eerste en tweede helft (1960) van de eeuw. Spaanse griep en TBC. Roaring Twenties: Charleston dansen enz... Woningbouw, Afsluitdijk, mijnbouw. Bedevaartsplaatsen: Kavelaer - Lourdes - Heiloo - Stille Omgang (1345). Bonifatius-missiehuis. 1944: ds. Schilder en de Vrijmaking, Ned. Gereformeerd (Schoolsteeg). Daarna opkomende Oecumene vanuit Wereldraad van Kerken. Vanaf 1960: benauwdheid opgevolgd door emancipatie. Overdracht Indonesië (1948). 1954: Mandement van bisschoppen (behoud van verzuiling), herzien in 1965. Ook protestantse benauwdheid. Zestiger jaren: pil. Humanisme en Socialisme. Anticlericale kapelaans. Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) gevolgd door Nederlands Pastoraal Concilie (1966-1970), Nieuwe Katechismus en gespreksgroepen. 1950-1980: Dijk & Duin O.F.M.: Vormingscentrum en Oecumene. Raad van Kerken Hoon. Striktere hervormden in de Eikstraatkerk (1933-2004) Koepelkerk bij restauratie welkom in Lutherse kerk (1991). Engelbewaarderskerk: 1961. Doopsgezind en Remonstrants: Do-Re in Foreestenhuis. Nieuwe wijken moderner dan centrum-kerken? Ontkerkelijking. Secularisatie van jongeren. Oecumene: Oktaaf PKN 1993. Boeddhisme (Vietnam-bootvluchtelingen) en Hindoeïsme (Hare Krisna). Islam: Turks (Vredehofstr.) en Marokkaans (J.Poststr.). Apostolischen worden meer oecumenisch: Hogerbeetsstraat in Hoorn-N. en Nieuw-Apostolischen in Blokker. Evangelische Broedergemeente (Surinaams). Leger des Heils. Herv. Evangelisatie: Predik het Woord. Jehovah's Koninkrijkszaal. Niet elke richting doet mee aan de Hoornse Raad van Kerken: is dat anti-oecumenisch?

1914-1918: Oorlog en Griep: Leert nood bidden? Was bij ons de griep erger dan de Wereldoorlog? Waren er in Hoorn Belgische of Duitse évacuees? Was daar zorg voor? Roaring twenties (1920-1930) ook in Hoorn? Wat is het aantrekkelijke van bedevaart? Waren er oecumenische bedevaarten? Doorbrak WO II de verzuiling? Groepsemancipatie al vóór de jaren zestig? Tot wanneer waren geestelijken nog de baas? Indonesië uitgeleverd aan de moslims? Zijn Missie en Zending nog van deze tijd (Missiehuis)? Mandement opgevolgd in Hoorn? Kerkgetrouw en socialist? Geloof en pil? Gespreksgroep beter dan preek? Ontmoeten of ontwijken op geestelijk gebied?

10. Individualisme en secularisatie. Klimaat en Corona. Kerk(en) overbodig? (2000-2021 n. Chr.)

In de Rooms-Katholieke kerk stelt men buitenlandse geestelijken aan als een soort missionarissen. Zij accorderen met de aangestelde bisschoppen, stellen traditionele liturgie voorop en denken als vóór het Concilie van de zestiger jaren. Bij de protestanten ligt dit anders, maar ook daar komt men dominees tekort, althans in de wat modernere kerkelijke gemeenten. De Hoornse PKN-voorgangers volgen de moderne theologie en bevorderen de emancipatie, terwijl in Zwaag (hoofdkerk van R.K. Hoorn) de Lourdeskapel in ere wordt hersteld. Van de voormalige striktere hervormden werd de Eikstraatkapel opgeheven in 2004. Men relateert steeds meer de eigen richting, zoals bij de Do-Re-

gemeente. De Lutherse nemen (voorlopig?) een niet-lutherse dominee aan. Het Dijklander Ziekenhuis heeft een humanistische raadvrouw.

Is godsdienstigheid voor velen 'persoonlijk' of taboe? Wat heeft je voorkeur: zelfstandig of sociaal gebonden? Zit er waarde in 'ergens bij horen'? Hoe meer wetenschap, hoe minder geloof of godsdienstigheid? Zijn de onkerkelijken meer ontwikkeld of meer materialistisch? Kun je rijk en aardig zijn? Bedreigt je kerklidmaatschap je persoonlijkheid? Is 'Opdat allen één zijn' (Joh. 17,21) wel gewenst? Verdraagzaamheid en uitwisseling van gedachten ook met andere religies? Zijn kerken nog nodig of overbodig? Heeft ieder van ons wel een of ander 'geloof', waarbij alleen het religieuze element daarvan sterk of minder sterk is? Was of is Hoorn een godsdienstige stad?